

УДК 343.13

*М. Є. Шумило**доктор юридичних наук, професор, проректор**(Національна академія СБ України)*

ПРО ПРИНЦИП ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У різних наукових і навчальних джерелах стверджується про наявність від чотирьох [1] до тридцяти дев'яти [2] принципів кримінального процесу. Надмірне зменшення чи збільшення їх числа пояснюється недотриманням окремими авторами загально визнаних вимог, що визначають систему їх ознак, які характеризують суть і зміст кримінального процесу, його найважливіші риси, предмет і метод правового регулювання. На жаль, серед викладених у літературі принципів кримінального судочинства не називається принцип відповідальності держави перед особою. Між тим, його природа обумовлена духом та ідеями правової держави. Дана світоглядна ідея закріплена у ст.ст. 3, 52, 62 Конституції України і здійснює регулюючий вплив на всю кримінально-процесуальну діяльність. Це означає, що праву однієї сторони кореспондують обов'язки іншої і навпаки. Гарантією реалізації даних приписів є передбачена законом відповідальність за їхні порушення. Такий характер правовідносин має охоплювати публічно-правову сферу, в тому числі і кримінальне судочинство, де порушення прав особи є найбільш ймовірне. Відповідальність держави у кримінальному процесі слід розуміти у двох аспектах: позитивному й негативному. Позитивний

характер відповідальності полягає в обов'язку уповноважених органів держави дотримуватися вимог законодавства у процесі розслідування й судового розгляду кримінальних справ. Зрозуміло, що це, в першу чергу, стосується правосвідомості правозасновників, яка, не втрачаючи властивостей моральної категорії, набуває правового характеру. Негативна ж відповідальність настає за порушення закону. При цьому реалізація відносин відповідальності виконує такі функції: 1) публічно-правову – попередження відчуження невинно потерпілого громадянина від держави, закону, органів правосуддя і слідства; 2) компенсаційну – відшкодування завданої шкоди громадянину за рахунок державної казни; 3) превентивну – попередження кримінально-процесуальних провин, злочинів проти інтересів правосуддя.

На жаль, судово-слідча практика ще не позбавлена непоодиноких фактів незаконного кримінального переслідування і засудження. Відповідальність держави за такі неправомірні дії і рішення у більшості випадків залишається відкритою або пов'язана із значними труднощами. Однією з причин цього є практична відсутність наукових розвідок щодо зазначеної теми і, як наслідок, недосконалість чинного законодавства. Проблема відповідальності держави перед особою у кримінальному процесі є малодослідженою і непростою. Залишається обмаль робіт про статус держави як суб'єкта права, про її взаємовідносини з посадовцями і громадянами, органічну єдність публічних і приватних інтересів. Вона була предметом наукової уваги багатьох наших попередників.

Наукові концепції відповідальності держави перед особою у кримінальному судочинстві почали активно формуватися у ХІХ – на початку ХХ століть у Західній Європі. Вони обґрунтовувалися з позиції публічного й приватного права. У ході дискусії перевагу отримала концепція публічно-правового спрямування, що знайшло підтвердження у

прийнятті відповідних законів у Данії, Норвегії, Німеччині, Португалії, Франції, Швеції, Швейцарії, а пізніше – у Великобританії та США.

Ідеї західноєвропейських вчених про державну винагороду жертвам судових помилок знайшли своїх прихильників і в Росії. У другій половині ХХ століття вони стали предметом наукового дослідження у працях Фойницького І. Я., Розіна Н. В., Хрульова С. В., Люблінського П. І., Ширяєва В. Н. та інших. Проте російське кримінально-процесуальне законодавство того часу через суб'єктивні причини не в повній мірі враховувало прогресивні тези юридичної науки, спрямовані на захист жертв помилок правосуддя.

На жаль, не набуло воно подальшого розвитку і після 1917 року. Навпаки, у законодавстві вказувалося, що нібито не держава, а її органи вступають у правовідносини з особою. У наукових джерелах не досліджувалися проблеми відповідальності держави як суб'єкта приватного і публічного права, відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями посадових осіб, трактувалося не як відповідальність держави, а як засоби захисту прав та інтересів громадян. Вважалося, що народна держава не може порушувати прав і свобод людини. Тому сама постановка питання про відповідальність держави перед особою розцінювалася як приниження її авторитету, "завдання шкоди" соціалістичному правопорядку, а дослідження в цьому напрямку визнавалися "неактуальними", "недоцільними і небажаними".

В Україні першим законом, що визнав відповідальність держави перед громадянином був Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" від 17 квітня 1991 року, а потім і Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства прокуратури і суду" від 1 грудня 1994 року. Чітке окреслення даного принципу закріплено в Конституції України. Так, в ст. 3 зазначається: "Держава відповідає перед людиною за

свою діяльність", а в ст. 56 говориться: "Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень." У ст. 62 Конституції України прямо вказується: "В разі скасування вироку суду як неправосудного, держава відшкодовує матеріальну та моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням". Таким чином, на рівні Конституції закріплений принцип відповідальності держави перед особою за правопорушення, допущені в кримінальному судочинстві. Його реалізація у даній сфері державної діяльності має певні особливості.

Держава у кримінальному процесі є носієм публічної влади. Це визначає характер правовідносин типу "держава-громадянин". Виконуються такі функції відповідними органами і посадовими особами, які, по суті, є органами держави. Тому, в ході провадження у кримінальній справі, орган дізнання, слідчий, прокурор чи суддя виконують волю держави. Одночасно, з об'єктивних та суб'єктивних причин, дії посадових осіб чи державних органів інколи можуть не збігатися з вимогами законодавства, що буде суперечити велінню держави. Звідси випливає, що відповідальність перед особою повинні нести не посадові особи, а держава, яка зобов'язана усунути недоліки, допущені в цій діяльності з будь-яких причин: прогалини в законодавстві, неналежне виконання своїх службових обов'язків слідчо-судовими працівниками або помилки в їх підборі й розстановці чи недостатнє матеріальне забезпечення.

Таким чином, відповідальність влади перед своїми громадянами виражається через систему двосторонніх зв'язків по схемі: держава відповідає перед особою, а перед державою відповідає посадова особа, яка виконує функції держави, за неналежне їх виконання. У зв'язку з цим

відомий російський юрист А. Ф. Коні писав: "Суддя – орган держави. Вона вбачає в ньому засіб правильного виконання завдання охорони закону. Напруга духовних сил судді для відшкодування істини в справі є виконання доручення, котра, покладаючись на спокійну неупередженість його важкої роботи, довіряє йому частку своєї влади" [3].

Підтверджує тезу про те, що держава є відповідальним суб'єктом правовідносин з ліквідації наслідків неправомірного кримінального переслідування, загально визнане положення про природу і взаємозв'язок кримінально-правових і кримінально-процесуальних відносин. В теорії кримінального права відомою є точка зору про те, що суб'єктами встановлених вироком суду кримінально-правових відносин є держава і особа. Право на кримінально-процесуальну діяльність і покарання надається лише органам держави. Коли буде встановлено, що особа постраждала від кримінального переслідування безпідставно, то хто, як не держава, зобов'язаний виправляти такі помилки. Влада в будь-якій країні персоніфікована, тобто здійснюється конкретними людьми. Держава їм делегує свої повноваження і відповідає за їхні дії. Специфіка правовідносин відповідальності між державою і особою полягає в тому, що причинний зв'язок між незаконними діями органів кримінального переслідування і відшкодуванням шкоди має нормативний характер, відповідальний суб'єкт (держава) раніше визначений нормою права, тому немає необхідності вказувати посадову особу, що завдала шкоди. Вина не вимагає доказування і вважається існуючою з моменту винесення рішення органу про закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами чи винесення виправдовувального вироку. Тому, на наш погляд, недоцільні теоретичні конструкції про вину держави.

Правовідносини відповідальності, що виникають між громадянином, який вимагає відшкодування шкоди, і державою, не є однорідними, в них поєднані елементи публічно-правових і приватно-правових інтересів. Суть

як перших, так і других полягає в тому, що завдання шкоди інтересам особи водночас означає завдання шкоди і державі. Характерною ознакою є і те, що між ними не існує рівності (як, наприклад, в цивільно-правових відносинах). Шкода в такому разі завдається громадянину органом влади, якому він зобов'язаний підкорятися. З іншого боку, в цих правовідносинах держава повинна підкорятися нормам права, які зобов'язують її вчинити дії по відшкодуванню шкоди. В результаті цього захищається не тільки приватний, але й публічний інтерес, не втрачається довіра до влади, підтримується авторитет закону як важливого засобу управління суспільством.

Список використаних джерел

1. Безлепкин Б. Т. Уголовный процесс России. Общая часть и досудебные стадии (Курс лекций) / Б. Т. Безлепкин. – М. : Международный Университет Бизнеса и Управления. – 1998. – 320 с.
2. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України / В. М. Тертишник.– К. : А.С.К. – 2003. – 1120 с.
3. Кони А. Ф. Собрание сочинений в восьми томах / А. Ф. Кони ; Под общ. ред. В. Г. Базанова и др.. – М., 1967. – Т. 4. – 543 с.

Шумило М. Є.

Про принцип відповідальності держави перед особою у кримінальному судочинстві

У статті досліджено принцип відповідальності держави перед особою у кримінальному судочинстві: поняття, правова природа, правове регулювання в Україні

Ключові слова: правовий принцип, кримінальне судочинство, відповідальність держави, компенсація

Шумило Н. Е.

О принципе ответственности государства перед лицом в криминальном судопроизводстве

В статье исследован принцип ответственности государства перед лицом в уголовном судопроизводстве: понятие, правовая природа, нормативное регулирование в Украине

Ключевые слова: правовой принцип, уголовное судопроизводство, ответственность государства, компенсация

Shumylo M. E.

About the principle of state responsibility to a person in criminal procedure

In the article the principle of state responsibility to a person in criminal procedure is analyzed. The author defines its notion, describes its legal nature and legal regulation in Ukraine

Key words: legal principle, criminal procedure, state responsibility, indemnification